

शत्रु कथामा समाख्यानात्मक सङ्केन्द्रण

गोविन्दप्रसाद लुइटेले

लेखसार

प्रस्तुत आलेख 'शत्रु' कथाको समाख्यानात्मक सङ्केन्द्रण विश्लेषणमा केन्द्रित छ । सङ्केन्द्रणले समाख्यानात्मक सूचनाले कसको दृष्टिकोणबाट र कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने कुरालाई बुझाउँदछ । यस अध्ययनमा समाख्यानात्मक सङ्केन्द्रणसम्बन्धी प्रारूप प्रस्तुत गर्दै विवेच्य कथाको सङ्केन्द्रणको विमर्श गरिएको छ । कथाको सङ्केन्द्रणसम्बन्धी कलागत सौन्दर्यको निरूपण गर्ने यस लेखमा पुस्तकालयीय कार्यबाट विश्लेष्य सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ भने ती सामग्रीलाई गुणात्मक विश्लेषण विधिका आधारमा विवेचना गरिएको छ । यस अध्ययनमा सङ्केन्द्रणान्तर्गत विश्लेष्य कथाका समाख्याता, समाख्यानात्मक वाच्यत्व, सङ्केन्द्रक, सङ्केन्द्रित विषय एवम् समाख्यानात्मक चरित्रको अनुशीलन गरी तिनको अन्तरसम्बन्ध र कलापक्षको निरूपण पनि गरिएको छ । यस अध्ययनबाट समग्रमा प्रस्तुत कथामा समाख्यानात्मक सङ्केन्द्रणसँग सम्बद्ध पक्षहरूको उपयुक्त संयोजन भएका कारण कथात्मक सौन्दर्यको उपस्थापन भएको छ भने समाख्याता सङ्केन्द्रक र पात्र सङ्केन्द्रकमार्फत समाख्यानात्मक सूचनाहरूलाई प्रभावकारी ढङ्गले सम्प्रेषण गरिएका कारण सङ्केन्द्रण व्यवस्थाका दृष्टिले यो कथा कलात्मक बनेको छ भन्ने निष्कर्ष अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जिका : कथनीयता, चरित्र, वाच्यत्व, सङ्केन्द्रक, समाख्याता ।

विषयपरिचय

समीक्षाशास्त्रमा कृति अध्ययन-विश्लेषणका थुप्रै मान्यताहरू विकसित भएका पाइन्छन् । तीमध्ये समाख्यानात्मक सङ्केन्द्रण व्यवस्था पनि एक हो । यो समाख्यानशास्त्र को ठुलो छाताभित्र पर्ने एउटा सैद्धान्तिक अवधारणा हो अर्थात् आख्यान विश्लेषणको नवीन दृष्टिकोणका रूपमा यसलाई लिने गरिन्छ । यसमा समाख्यानात्मक सूचनाको अभिमुखीकरण केकसरी भएको छ भन्ने कुरा हेरिन्छ । सङ्केन्द्रणमा खासगरी समाख्यानमा घटित घटनाहरू दृष्टिबिन्दुका माध्यमबाट कसरी प्रतिबिम्बित भएका छन् भन्ने कुरा हेरिन्छ । यस अध्ययनमा कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित 'शत्रु' कथाको समाख्यानात्मक सङ्केन्द्रण विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (१९७१-२०३९) नेपाली साहित्यिका प्रसिद्ध व्यक्तित्व हुन् । साहित्यकार कोइरालाले उपन्यास, कविता, निबन्ध र आत्मजीवनी पनि लेखेका छन्, तापनि उनी आख्यानकारका

रूपमा स्थापित छन् । कोइरालाका *दोषी चस्मा* (२००६) र *श्वेतभैरवी* (२०३९) गरी दुईओटा कथासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । उनका हिन्दी तथा नेपाली भाषाका सबै कथाहरूको सङ्कलन रहेको *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरू* (२०५०) नामक सम्पादित कृति पनि प्रकाशित भएको छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला मनोवैज्ञानिक कथाकार हुन् । उनले आधुनिक मनोविज्ञानशास्त्री सिग्मन्ड फ्रायडको मनोविश्लेषण सिद्धान्तमा आधारित भएर नेपाली समाजसापेक्ष कथा लेखेका छन् । नेपाली साहित्यमा फ्रायडीय सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरेर लेखिएको पहिलो कथा 'चन्द्रवदन' (१९९२) हो । तसर्थ, उनी नेपाली साहित्यका प्रथम मनोवैज्ञानिक कथाकार मानिन्छन् । मनोवैज्ञानिक कथाकार भएकाले उनका कथामा बाहिरी यथार्थको वर्णनभन्दा अन्तरयथार्थको सन्धान पाइन्छ । प्रस्तुत 'शत्रु' कथा मनोवैज्ञानिक सिद्धान्त अनुसरण गरेर लेखिएको कथा हो । यो *दोषी चस्मा* (२००६) कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित छ । यसमा प्रमुख पात्र कृष्ण रायको मनोयथार्थको चित्रण गरिएको छ । मनोविश्लेषणका साथै अन्य विभिन्न पक्षबाट यस कथाको अध्ययन विश्लेषण भए पनि समाख्यानात्मक सङ्केन्द्रणका कोणबाट भने कुनै पनि अध्ययन भएको देखिँदैन त्यसैले समाख्यानशास्त्रान्तर्गत सङ्केन्द्रण व्यवस्थाका कोणबाट प्रस्तुत कथाको अध्ययन आवश्यक एवम् प्राज्ञिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ ।

यस सन्दर्भमा 'शत्रु' कथाको समाख्यानात्मक सङ्केन्द्रण केकस्तो छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा नै यस अध्ययनको मुख्य समस्या हो । यस अध्ययनमा यही मूल समस्यामा केन्द्रित भएर उपर्युक्त कथाको समाख्यानात्मक सङ्केन्द्रण विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

अध्ययनविधि तथा विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अध्ययन हो र यो मूलतः पाठविश्लेषणमा आधारित छ त्यसैले यसमा पुस्तकालयीय स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीहरूको तथ्यापन गरी त्यसकै आधारमा सामग्री विश्लेषण र अर्थापन कार्य सम्पन्न भएको छ । यसका निम्ति अध्ययनमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'शत्रु' कथालाई प्राथमिक सामग्री र उक्त कथासँग सम्बन्धित अन्य अध्ययन—विश्लेषणहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने सामग्री विश्लेषणका निम्ति समाख्यानात्मक सङ्केन्द्रणको सैद्धान्तिक प्रारूपलाई आधार बनाइएको छ । गुणात्मक अध्ययन भएकाले यसमा अर्थापनका क्रममा मूलतः पाठ विश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ भने आवश्यकताअनुसार आगमनात्मक, निगमनात्मक तथा तुलनात्मक विधिको समेत उपयोग गरिएको छ । यसप्रकार प्रस्तुत अध्ययनमा समाख्यानशास्त्रान्तर्गत सङ्केन्द्रण व्यवस्थाका कोणबाट 'शत्रु' कथाको अध्ययन गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

'शत्रु' कथामा समाख्याता सङ्केन्द्रक

सङ्केन्द्रण समाख्यानमा प्रस्तुत घटनालाई हेर्ने दृष्टिकोण हो र समाख्यानात्मक सूचनासम्प्रेषणको व्यवस्था पनि हो । सङ्केन्द्रण पाठको केन्द्रीकरणका रूपमा कसले अभिमुखीकरण गरेको छ र कसरी

समाख्यानात्मक सूचनाको प्रतिबन्ध गरिएको छ भन्ने कुरासँग सम्बन्धित छ (जेने, १९८८, पृ.७४) । यो समाख्यानमा विशिष्टीकृत कथन कसको अनुभव वा दृष्टिकोणका आधारमा प्रस्तुत भएको छ वा हेरिएको छ भन्ने कुरामा केन्द्रित हुन्छ । समाख्यानशास्त्रमा सङ्केन्द्रणले समाख्यानमा घटित घटना के कसरी अभिमुखीकरण भएका छन् भन्ने कुरालाई बुझाउँदछ । सङ्केन्द्रण खास गरी समाख्यानात्मक घटनाको सम्प्रेषणमा कसले अभ्युद्देश्यीय अभिमुखीकरण प्रदान गरेको छ अर्थात् सङ्केन्द्रक को हो र समाख्यानमा समाख्याता, पात्र, घटना, मनस्थिति वा स्थिति के सङ्केन्द्रित भएको छ भन्ने दुई ओटा प्रश्नमा केन्द्रित हुन्छ । आख्यानमा प्रस्तुत घटनाहरू जसले देख्छ वा जसको अभिज्ञान वा दृष्टिकोणका रूपमा प्रस्तुत हुन्छ, त्यो नै समाख्यानमा केन्द्रणका रूपमा रहेको हुन्छ । यो आख्यानभित्रको कुनै चरित्रका माध्यमबाट घटनालाई ग्रहण गर्ने विधि हो अर्थात् आख्यानका सूचनाहरूलाई व्यक्ति विशेषको संज्ञानमा सीमित गर्ने प्रविधि हो र यसमा समाख्यानात्मक घटनाहरू दृष्टिविन्दुका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएका छन् कि छैनन् भन्ने कुरा हेरिन्छ । आख्यानमा प्रस्तुत घटनाहरू समाख्याताका दृष्टिकोणबाट कि त पात्रका अनुभवका आधारमा प्रस्तुत हुन्छन् । यसलाई सङ्केन्द्रण व्यवस्थामा सङ्केन्द्रक भन्ने गरिन्छ । आख्यानमा समाख्याताहरू असंलग्न वा बाह्य र संलग्न वा आन्तरिक गरी दुई किसिमका हुन्छन् र तिनले क्रमशः तृतीयपुरुष र प्रथमपुरुष कथा भन्दछन् । कतिपय आख्यानमा समाख्याताहरू घटनाका साक्षीका रूपमा रहेका हुन्छन् र आख्यानमा उनीहरूकै दृष्टिकोणबाट घटनालाई नियालिएको हुन्छ, त्यसैले सङ्केन्द्रण अध्ययनमा समाख्याताको अध्ययन महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

कथामा समाख्याता भन्नाले कथावाचक वा प्रस्तोता र सङ्केन्द्रक भन्ने बुझिन्छ । भाषिक सञ्चारका क्रममा आउने समाख्याता र श्रोता वा दाता र ग्रहण कर्तालाई म र तिमीका बीचको सम्पर्क मान्न सकिन्छ (गौतम, २०७१, पृ. १) । कथालाई सम्प्रेषणीय बनाउने दायित्व निर्वाह गर्ने हुनाले समाख्याता समाख्यानको सम्प्रेषक हो र यसलाई सम्बोधकका रूपमा पनि चिन्न सकिन्छ । आफ्नै संज्ञानका आधारमा कथावाचन गर्ने हुनाले समाख्याता घटनाका बारेमा सर्वज्ञ हुन्छ । अर्को तरिकाले भन्नुपर्दा समाख्याता भनेको समाख्यान प्रस्तुतिको माध्यम हो र कथाप्रस्तुतिको लेखकीय अवधारणा पनि हो । समाख्यातालाई पात्रसम्बद्धता, कथासम्बद्धता र खुलाइका आधारमा वर्गीकरण गर्ने गरेको पाइन्छ ।

जेने (सन् १९८०) ले कथासम्बद्धताका आधारमा समाख्याता बहिर्निष्ठ र अन्तर्निष्ठ हुने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् (पृ.६५) । आफूले भनेको कथा संसारसितको समाख्याताको सम्बद्धताका आधारमा समाख्याता बहिर्निष्ठ र अन्तर्निष्ठ हुन्छन् । समाख्येय संसारभन्दा बाहिरै बसी कथा प्रस्तुत गर्ने वा आफूले वर्णन गरेको कथाभन्दा माथि रहने समाख्याता बहिर्निष्ठ समाख्याता हो । बल (सन् १९९७) ले कथासम्बद्धताका आधारमा समाख्याता बाह्य र आन्तरिक हुन्छ भनेकी छन् । उनले आफूले वाचन गरेको कथासंसारभन्दा माथि रहने समाख्यातालाई बहिर्निष्ठ समाख्याता भनेकी छन् भने अन्तर्निष्ठ समाख्याता पनि अन्तरअन्तर्निष्ठ हुनसक्ने बताउँदै कुनै पात्र आएर कथाभित्र कथाको सिर्जना गर्दै आफ्नो कथा वा अरुको कथा भन्न थालेपछि पहिलेको समाख्यान फ्रेम वा म्याट्रिक्स हुन्छ र त्यसमा

आएको कथा आश्रित वा हाइपो कथा हुन्छ भनेर भनेकी छन् (पृ.४३) । बहिर्निष्ठ समाख्याता प्रथम पुरुष म वा हामी तथा तृतीय पुरुष त्यो, ऊ, तिनी, उनी, उनीहरू आदिका रूपमा आउन सक्छ । बहिर्निष्ठ समाख्याता प्रथम स्तरको समाख्याता हो । अर्को समाख्याताबाट समाख्यायित भएको समाख्याता अन्तर्निष्ठ समाख्याता हो (जेने, सन् १९८०, पृ. ६५-६६) । अन्तर्निष्ठ समाख्याता समाख्येय संसारभित्रै रहेको हुन्छ । कुनै समाख्याताबाट प्रस्तुत गरिएको पात्रले समाख्याताका रूपमा रहेर आफ्नो वा अरुको कथा भन्दछ भने त्यस्तो पात्रलाई अन्तर्निष्ठ समाख्याता भनिन्छ (गौतम, २०७१, पृ.८) । अन्तर्निष्ठ समाख्याता तहगत रूपमा आउन सक्दछन् । प्रथम स्तरको समाख्यानभित्र एक वा अनेक कथा आउन सक्दछन् र त्यस्ता कथाहरूमध्ये पछिको कथामा आउने समाख्याता अन्तर्निष्ठ समाख्याता हो भने अन्य कथामा आउने समाख्याता अन्तरअन्तर्निष्ठ समाख्याता हुन् । अन्तर्निष्ठ समाख्याता पनि प्रथमपुरुष म वा हामी र तृतीय पुरुष त्यो, ऊ, तिनी, उनी, उनीहरूका रूपमा आउन सक्छ । अन्तर्निष्ठ समाख्याता पात्र समाख्याता हो । रिम्मोन केनन (सन् १९८३) ले यस्तो समाख्यातालाई तहगत समाख्याता भनेकी छन् (पृ.१९४) । समाख्यानात्मक तहअन्तर्गत समाख्यानात्मक गुम्फनको रूपरेखा पनि आउँछ । रोलाबार्थले कथाभित्र कथा, कथाभित्र कथा र कथाभित्र कथा हुन्छ भनेका छन् र ती कथाभित्र धेरै समाख्याताहरू हुन सक्छन् भन्ने धारणा उनको रहेको छ ।

पात्रसम्बद्धता भनेको समाख्याताको पात्रगत भूमिका के कस्तो छ भन्ने हो । यस आधारमा समाख्याता असंलग्न र संलग्न गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । कथाको पात्रका रूपमा नरहेको समाख्यातालाई असंलग्न समाख्याता भनिन्छ । असंलग्न समाख्याताले कथासंसारभन्दा बाहिरै बसेर घटनाको वर्णन गर्दछ । यस्तो समाख्याता घटना, पात्र र परिवेश आदिका बारेमा सर्वदृष्टि राख्नसक्ने हुन्छ । संलग्न समाख्याताले चाहिँ कथाको पात्रका रूपमा आफैँ संलग्न भएर कथा भन्दछ । संलग्न समाख्याता साक्षी वा द्रष्टा, कर्ता र भोक्ता विभिन्न रूपमा रहेको हुन्छ । संलग्न समाख्याता प्रथमपुरुष म वा हामी सर्वनामका रूपमा आउँछ । संलग्न समाख्याता पनि संलग्न स्वकथनात्मक र संलग्न परकथनात्मक किसिमको हुन्छ । पात्रका रूपमा उपस्थित भएर आफ्नो कथा आफैँ भन्ने समाख्याता संलग्न स्वकथनात्मक समाख्याता हो । यस्तो समाख्याता कर्ता वा भोक्ता हुन्छ र ऊ नायकका रूपमा रहेको हुन्छ । यसका विपरीत संलग्न परकथनात्मक समाख्याता कथाको पात्रका रूपमा उपस्थित हुन्छ तर उसले आफ्नो कथा नभनेर अरु कसैको कथा भनेको हुन्छ । यस्तो समाख्याता कर्ता वा भोक्ताका रूपमा नभएर द्रष्टा वा साक्षीका रूपमा रहेको हुन्छ ।

समाख्याता आफू कतिको खुलेको छ भन्ने आधारमा समाख्यातालाई खुला र बन्द गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । आफ्नो बारेमा बढी सूचना दिने आफूलाई बढी सन्दर्भ बनाउने, आफूलाई खुलस्त रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्ने समाख्याता खुला समाख्याता हो । प्रायः प्रथमपुरुषका रूपमा आउने समाख्याता खुला प्रकारको हुन्छ तर यस्तो समाख्यातामा मानवीय सीमा भने रहेको हुन्छ । बन्द समाख्याता खुला समाख्याताभन्दा विपरीत किसिमको हुन्छ । आफ्ना बारेको अत्यन्त कम सूचना दिने, आफूलाई कम सन्दर्भ बनाउने र आफूलाई लुकाउने समाख्याता बन्द समाख्याता हो (यान,

सन् १९८०, एन १.९) । प्रायः कथा संसारभन्दा बाहिरै बसेर कथा वाचन गर्ने समाख्याता बन्द समाख्याता हुन्छ । बन्द समाख्यातामा मानवीय सीमा हुँदैन । आफूलाई धेरै सन्दर्भ नबनाउने, कुनै सम्बोधितलाई सम्बोधन नगर्ने, धेरैभन्दा धेरै तटस्थ, वाच्यत्व तथा शैली भएको, लैङ्गिकता नछुट्टिने, आवश्यक स्थितिमा पनि खुला प्रस्तुतीकरण नगर्ने समाख्याता बन्द समाख्याता हो ।

'शत्रु' कथामा आएको समाख्याता कथासम्बद्धताका आधारमा बहिर्निष्ठ समाख्याता हो । यस कथामा तृतीयपुस्त्रको सङ्केतकका रूपमा आएको समाख्याताले कथासंसारभन्दा बाहिरै बसेर घटनाको वर्णन गरेको छ । ऊ नै यस कथाको सङ्केन्द्रक हो । उसकै संज्ञानका आधारमा समाख्यानात्मक सूचनाको सम्प्रेषण यस कथामा भएको छ । आफूले प्रस्तुत गरेको कथाभन्दा माथि रहेको यो समाख्याता अरु कुनै समाख्याताबाट प्रस्तुत नभएकाले बहिर्निष्ठ समाख्याता हो । प्रस्तुत कथामा समाख्याताले कथाका प्रमुख पात्र कृष्ण रायको सामाजिक प्रतिष्ठा तथा मानसिक अवस्थाको वर्णन गरेको छ । प्रस्तुत कथाको यस साक्ष्यले उक्त कुरालाई पुष्टि गर्दछ : "कृष्ण रायलाई सब प्रकारको सुख थियो, धनको, यशको र सम्मानको । तिनको सन्तान थिएन, तर यस अभावलाई तिनले आफ्नो एउटा टाढाको भतिजोलाई पाली पूर्ति गरेका थिए" (कोइराला, २०५०, पृ. ११९) । यस कथाको समाख्याता आफूले वाचन गरेको कथासंसारभन्दा माथि रहेको छ । उसले कथाबाहिरै बसेर सर्वदर्शी ढङ्गले आदिदेखि अन्त्यसम्म नै कथावाचन गरेको छ । उसभन्दा माथि अर्को कुनै समाख्याता छैन र यस कथामा घटनाहरूको गुम्फन पाइँदैन । त्यसैले ऊ प्रथमस्तरको समाख्याता हो । यस कथामा प्रथमस्तरको समाख्याताले वर्णन गरेको कथाभिन्न अन्तर्निष्ठ रूपमा उपस्थित भएर फेरि कथा भन्ने अर्को कुनै समाख्याता नरहेकाले यस कथामा आएको समाख्याता बहिर्निष्ठ प्रकारको हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

पात्रसम्बद्धताका आधारमा 'शत्रु' असंलग्न समाख्याता भएको कथा हो । यस कथाको समाख्याता पात्रका रूपमा कथासंसारभिन्न उपस्थित छैन । कथासंसार बाहिरै बसेर असंलग्न रूपमा कथा वाचन गर्ने यो समाख्याता घटनाको प्रत्यक्षदर्शी बनेको छ । उसले दृष्टिकेन्द्र पात्र कृष्ण रायका हरेक क्रियाकलापमा दृष्टि दिएको छ र ऊ सङ्केन्द्रणको कर्ता बनेको छ । यस कथामा अभ्युद्देश्यीय अभिमुखीकरण यस समाख्याताले नै प्रदान गरेको छ । यस समाख्यानको समाख्याताले सर्वदर्शी भएर पात्रको चरित्रभिन्न पसेर भित्रबाहिरबाट चरित्रको वर्णन गरेको छ । कृष्ण रायको सामाजिक भूमिका, उनले प्राप्त गरेको सामाजिक प्रतिष्ठा, कृष्ण रायमाथि भएको लट्ठी प्रहार तथा उनको विथोलिएको मानसिकता, शङ्कालु स्वभाव र चिन्तित एवम् असामान्य व्यवहारलाई यस कथाको समाख्याताले नजिकबाट नियालेको छ र अन्य पात्रहरूका क्रियाकलाप तथा प्रत्यक्ष-परोक्ष भूमिकाको वर्णन समेत गरेको छ र आवश्यक प्रतिबन्ध पनि गरेको छ । यसका साथै यस समाख्याताले पात्रका कार्यको टिप्पणी पनि गरेको छ । यस कथाको समाख्याताले कृष्ण रायको चरित्रलाई बढी जोड दिएको छ । उनका आवेग, संवेग, उनीमाथि भएको आक्रमण र उनको मानसिकतालाई नजिकबाट नियालेको छ । यस कथाको समाख्याताले लट्ठी प्रहार हुनुभन्दा अघि र पछिको कृष्ण रायको

मानसिकतालाई नजिकबाट केलाएर हेरेको छ । यस कथाको समाख्याताले सामान्य अवस्थामा रहेका कृष्ण रायले आफूमाथिको आक्रमणपछि अत्तालिएर आफ्नो सम्पर्कमा आएका सबैलाई शत्रु देख्न पुगेको अवस्थाको वर्णन गरेको छ । यसक्रममा प्रस्तुत कथाको समाख्याताले कृष्ण रायको चरित्र, शङ्कालु स्वभाव र असामान्य व्यवहार तथा संवेगजन्य अनुभूतिको वर्णन यसरी गरेको छ : “भोलिपल्ट यो घटनाको जाँच हुँदा पुलिसको इन्स्पेक्टरले तिनलाई सोध्यो “तपाईंलाई कसैमाथि शङ्का छ ?” कृष्ण रायले गम्भीर भएर उत्तर दिए- “रामे, केदार, युवक, गोविन्द पण्डित, कन्हैया, मास्टर, बुधे, लीला, पुष्पराज, रामचन्द्र पराजुली...” (कोइराला, २०५०, पृ.१२१)। यसरी प्रस्तुत कथाको समाख्याताले कथासंसारभन्दा बाहिरै बसेर घटनाको सम्पूर्ण विवरण प्रस्तुत गरेको छ । उसलाई अब के हुन्छ भन्ने कुरा थाहा छ । सोहीबमोजिम घटनाको शृङ्खलित वर्णन गर्ने यो समाख्याता असंलग्न समाख्याता हो ।

खुलाइका आधारमा प्रस्तुत कथाको समाख्याता बन्द प्रकारको समाख्याता हो । यस कथाको समाख्याताले अरुका बारेमा खुलस्त वर्णन गरेको छ तर आफ्ना बारेमा भने सकेसम्म सूचनाहरूलाई लुकाएको छ । कथा संसारभन्दा बाहिरै बसेर कथावाचन गर्ने र पात्रको भूमिकामा देखा नपर्ने तृतीय पुरुष समाख्याताहरू प्रायः बन्द प्रकारकै हुन्छन् । यस कथाको समाख्याता पनि यही प्रवृत्तिको देखिन्छ । यस कथाको समाख्याताले आफूलाई कहीं पनि सन्दर्भ बनाएको छैन । आवश्यक स्थितिमा पनि खुला प्रस्तुतीकरण नगर्ने र लैङ्गिकताको पनि पहिचान नहुने हुनाले यस कथाको समाख्याता बन्द समाख्याता हो भन्न सकिन्छ । यस कथाको समाख्याताले पात्रहरूले के सोचे ? के गरे ? के भने ? घटनाहरू कसरी घटे ? जस्ता पक्षहरूलाई सर्वज्ञाता जस्तै भएर स्रोता वा पाठक समक्ष प्रस्तुत गरेको छ । यसले तटस्थ रूपमा कृष्ण राय पात्रको मानसिकतालाई प्रस्तुत गरेको छ । यसमा मानवीय सीमा देखिँदैन, तर ऊ आफ्ना बारेमा भने सङ्कुचित रूपमा प्रस्तुत भएको छ । आफ्ना बारेमा केही जानकारी दिन नचाहने यो समाख्याता बन्द प्रकारको समाख्याता हो । उसले कार्य, घटना तथा चरित्रहरूका बारेमा गरेका टिप्पणीहरूले उसको वाच्यतालाई सामान्य रूपमा बुझ्न सकिए पनि त्यो धेरै प्रस्ट छैन । यस कुराले पनि प्रस्तुत कथाको समाख्याता बन्द प्रकारको समाख्याता हो भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

‘शत्रु’ कथामा समाख्यानात्मक वाच्यत्व

समाख्यानात्मक वाच्यत्व अङ्ग्रेजीको ‘न्यारेटिभ भ्वाइस’ (लबचचबतष्वभ खयषभ) को नेपाली रूपान्तरण हो । आख्यानमा कथा भन्ने समाख्याता वा कथनीयता हुन्छ भने कहिले त्यो सङ्केन्द्रकका रूपमा रहेर उसकै अभिज्ञानका आधारमा घटनाहरू पाठक समक्ष सम्प्रेषित हुन्छन् । समाख्यानात्मक वाच्यत्व त्यही समाख्याता वा सङ्केन्द्रकको आवाजसँग सम्बन्धित हुन्छ । समाख्यानमा समाख्याताले नै घटना प्रस्तुत गर्ने, पात्रका कार्यव्यापारको टिप्पणी गर्ने तथा श्रोता वा पाठकसमक्ष विचार, भाव वा सन्देश सम्प्रेषण गरी सम्पर्क स्थापित गर्ने हुँदा समाख्यानको समाख्याता वा सङ्केन्द्रकलाई

नै वाच्यत्वको आधार मान्ने गरिन्छ । यस सन्दर्भमा जेनेले समाख्याताका माध्यमबाट नै श्रोता वा पाठकसँग समाख्यानात्मक विचार, भाव वा कथ्य विषयको सञ्चार सम्पर्क स्थापित हुने हुँदा आख्यानात्मक सङ्कथनको समाख्याता नै वाच्यत्व हो भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् (जेने, १९८०, पृ. ९१) । वाच्यत्व भनेको समाख्यानमा बोलिने आवाज हो । लन्सेर (१९८१) का अनुसार आख्यानात्मकताका सन्दर्भमा वाच्यत्वको सन्दर्भ पाठमा प्रस्तुत गरिएको पात्रको कथ्य (भोकल) गुण वा गतिसम्बन्धी टोनल गुणसँग जोडिएको हुन्छ (पृ.७५) । वाच्यत्वको प्रश्न खासगरी समाख्याताको स्वर र दृष्टिकोणसँग जोडिएको हुन्छ ।

कुनै समाख्यानमा समाख्याताको स्वर टड्कारो हुन्छ भने कुनैमा मधुरो हुन सक्छ । कुनैमा उच्च हुन सक्छ भने कुनैमा अलि मन्द हुन सक्छ । प्रथमपुरुष समाख्यानमा समाख्याता पात्रका रूपमा उपस्थित हुनेहुनाले उसको आवाज उच्च हुन्छ भने तृतीयपुरुष समाख्यानमा पात्रका रूपमा समाख्याताको उपस्थिति नहुनेहुनाले उसको आवाज कही मन्द हुन सक्छ । कुनै समाख्यानमा समाख्याताको आवाज नजिकै जस्तो लाग्न सक्छ भने कुनैमा टाढाको जस्तो सुनिन्छ । समाख्याताले पात्रका रूपमा आएर वा नआएरै पनि कथा प्रस्तुत गर्ने क्रममा आफ्नो बारेका सूचनाहरू कतै न कतै वा कुनै न कुनै रूपमा छाडेकै हुन्छ । समाख्याताबारेका यस्ता सूचनाहरूबाटै समाख्यानात्मक वाच्यत्व पहिचान गर्न सकिन्छ । समाख्याताको आत्मगत अभिव्यक्ति, समाख्याताको दृष्टिकोण, समाख्याताको पक्षधरता, विषयक्षेत्रको निर्धारण र पात्रचयन जस्ता आधारहरूबाट तृतीयपुरुष कथाको समाख्यानात्मक वाच्यत्व पहिचान गर्न सकिन्छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'शत्रु', तृतीयपुरुष समाख्यान हो । यस समाख्यानमा पाइने वाच्यत्वको पहिचान यहाँ उपर्युक्त अवधारणाका आधारमा गरिएको छ ।

समाख्याताको आत्मगत अभिव्यक्तिका रूपमा वाच्यत्व

समाख्याताको आत्मगत अभिव्यक्तिबाट समाख्यानात्मक वाच्यत्व पहिचान गर्न सकिन्छ । समाख्याताले आफ्नो अनुभूति प्रस्तुत गर्दा त्यसबाट उसको व्यक्तित्व, उमेर, रुचि, स्वभाव जस्ता विशेषताहरू अभिव्यक्त भइरहेका हुन्छन् । तृतीय पुरुष समाख्यानको समाख्याता भोक्ता वा साक्षी हुँदा तर भोक्ताका रूपमा नआउँदा पनि उसले कुनै घटना वा विषय, पात्र र परिवेश वा परिस्थितिका बारेको आफ्नो निजात्मक अनुभूति प्रस्तुत गर्न सक्दछ । त्यसैले तृतीय पुरुष समाख्यानमा समाख्याता जुनसुकै भूमिकामा रहे पनि उसको निजात्मकताले अभिव्यक्त हुने ठाउँ भने पाएको हुन्छ ।

'शत्रु' कथाको समाख्याता बन्द प्रकारको समाख्याता भए तापनि उसको आत्मगत, अभिव्यक्ति र आवाजलाई थोरै भए पनि पहिचान गर्न भने सकिन्छ । यस कथाको समाख्याताले प्रमुख पात्र कृष्ण रायको स्वभाव, सामाजिक व्यवहार तथा लट्ठी प्रहार भइसकेपछिको उनको विक्षिप्त मानसिक अवस्थालाई नजिकबाट बुझेको छ र तीप्रतिको उसको मानसिक प्रतिक्रिया प्रस्तुत कथामा व्यक्त भएको पाइन्छ : "आँखामा राखे पनि नबिभाउने" भन्ने उखान कसैको निमित्त उपयुक्त हुन्थ्यो भने कृष्ण

रायको निमित्त हुन्थ्यो । ४५ वर्षका कृष्ण राय गाउँका सबभन्दा भद्र मानिस थिए । ... जनककुमारीको एकलो छोरो मर्दा जनककुमारीको पीरभन्दा तिनको सान्त्वनाले त्यहाँ भएका मान्छेहरूको आँखामा आँशु ल्यायो” (कोइराला, २०५०, पृ.११९) । प्रस्तुत कथाको समाख्याताले आगन्तुक समाख्याताको रूपमा कथाबाहिर बसैरै पनि कृष्ण रायको चरित्रबारे आत्मगत वर्णन गरेको छ । कृष्ण रायको भद्र स्वभावले यस कथाको समाख्याताको मनमा सकारात्मक प्रभाव पारेको अनुभव उसको आत्मगत अभिव्यक्तिका माध्यमबाट गर्न सकिन्छ । माथिको साक्ष्यमा आएका 'आँखामा राखे पनि नबिभाउने', 'आँखामा आँशु ल्यायो' जस्ता भाषिक अभिव्यक्तिले यस कथाको समाख्याताको कृष्ण रायप्रतिको आत्मिक भाव एवम् सम्मानको अभिव्यक्तिलाई पुष्टि गर्दछ । कथाका अन्य सन्दर्भहरूमा पनि कृष्ण रायप्रति यस कथाको समाख्याता सहानुभूतिशील बनेका सन्दर्भहरूले यस कुरालाई थप पुष्टि गर्दछ ।

समाख्याताको दृष्टिकोणका रूपमा वाच्यत्व

समाख्याताको दृष्टिकोणको पहिचानबाट समाख्यानात्मक वाच्यत्व ठम्याउन सकिन्छ । समाख्यानमा समाख्याता वर्णनकर्ताको रूपमा मात्र रहँदैन, ऊ टिप्पणीकर्ता र मूल्याङ्कन कर्ताको रूपमा पनि रहेको हुन्छ । समाख्याता कथा प्रस्तुतिका क्रममा घटना, कार्य, चरित्र, अवस्था स्थिति आदिका बारेमा टिप्पणी र मूल्याङ्कन गर्दछ । समाख्याताको यस्तो कार्यबाट सम्बन्धित पक्षका बारेको उसको दृष्टिकोण वा विचार अभिव्यक्त भइरहेको हुन्छ । त्यसैले समाख्याताको दृष्टिकोण के कस्तो छ र त्यो कसरी आएको छ भन्ने कुराको अध्ययन विश्लेषणबाट समाख्यानात्मक वाच्यत्व पहिचान गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत समाख्यानमा समाख्याताले घटना, कार्य, चरित्र र स्थिति आदिका बारेमा कतै वर्णन, कतै टिप्पणी र कतै मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ । यसबाट समाख्यातासम्बन्धी सूचनाहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत कथाको समाख्याताले कृष्ण रायसँग सम्बन्धित घटनाको वर्णन गर्ने सन्दर्भमा घटनासँग सम्बन्धित पक्षहरूको बारेमा आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको छ र ती पक्षमा टिप्पणी पनि गरेको छ । यस कथाको समाख्याताले कृष्ण रायको चरित्रलाई नजिकबाट नियालेको छ र उनका सबल तथा दुर्बल पक्षको क्रमशः समर्थन र आलोचना पनि गरेको छ । समाख्याताको यस्तो कार्यबाट उसको वाच्यत्व बुझ्न सकिन्छ । कथाको यस साक्ष्यले उक्त कुराको पुष्टि गर्दछ : “कृष्ण रायको एउटा अत्यन्त नराम्रो बानी छ । आफूलाई अकलुषित र दुर्गुणरहित भनी ठान्ने कृष्ण रायलाई आफ्नो एउटा ठूलो दोषको सम्झना भयो । समयसमयमा तिनी अर्कालाई आदेश र सल्लाह दिइरहन्छन् । नाहक कृष्ण राय यस दुर्गुणलाई गुण ठानेर अङ्कमाल गरिरहेका थिए” (कोइराला, २०५०, पृ. १२०) ।

प्रस्तुत कथाको समाख्याताले कृष्ण रायका कमजोरी तथा दुर्गुणहरू आँल्याएको छ । आफूलाई अकलुषित र दुर्गुणरहित ठान्ने प्रवृत्तिलाई यस कथाको समाख्याताले कृष्ण रायको नराम्रो बानी भनी टिप्पणी गरेको छ । दुर्गुणलाई गुण भनी अङ्कमाल गर्ने र अनावश्यक रूपमा अरुलाई सल्लाह र

आदेश दिइरहने कृष्ण रायको बानीलाई यस कथाको समाख्याताले कृष्ण रायको चरित्रको कमजोर वा दोष पक्षका रूपमा आँल्याएको छ र यस सन्दर्भमा यही दोषकै कारण कृष्ण रायमाथि लट्ठीको आक्रमण भएको हुन सक्ने कुरा यस कथाको समाख्याताले आँल्याएको छ । त्यस्तै अर्को प्रसङ्गमा यस कथाको समाख्याताले अकारण नै कोही कसैको शत्रु नहुने तर भगडाका निम्ति सानो निहुँ चाहिने कुरा व्यक्त गरेर शत्रुताका सम्बन्धमा आफ्नो दृष्टिकोण पनि प्रस्तुत गरेको छ । यसका साथै दुनियाँमा कोही पनि मित्र हुँदैनन्, सबै शत्रु वा वैरी नै हुन्छन् भन्दै निर्दोष कुरामा पनि विषालु साँप जस्तो वैरी बनाउने साधन लुकिरहेको देखिन्छ भन्ने यस समाख्याताको दृष्टिकोण रहेको छ ।

समाख्याताको पक्षधरताका रूपमा वाच्यत्व

समाख्याताको पक्षधरताका आधारमा पनि समाख्यानात्मक वाच्यत्व पहिचान गर्न सकिन्छ । कथावाचन गर्दा समाख्याताले कुनै पात्रको पक्ष लिएको हुनसक्छ । समाख्याता कसैप्रति सहानुभूतिशील हुनसक्छ, कसैप्रति नतमस्तक हुनसक्छ, कसैको विचारको समर्थक हुनसक्छ र कसैप्रति सहयोगी पनि हुनसक्छ । समाख्याता बारेको यस्तो सूचनाबाट उसको वाच्यत्व पहिचान गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत कथाको समाख्याता धेरै नखुल्दैनखुल्दै र तटस्थ हुँदाहुँदै पनि कतिपय ठाउँमा ऊ पात्रको पक्षधर भएर उभिएको देखिन्छ । कथाको यस साक्ष्यले उक्त कुराको पुष्टि गर्दछ : " तिनको जीवन कसैले असफल भन्न सक्दैन । सानोतिनो पुँजी पनि कमाइहालेका थिए, रूपैयाँ जम्मा गर्दा अरूहरूले गरेजस्तो रेतीहरूलाई पीर पारेनन् । तिनको कोही वैरी थिएनन्, यही तिनको सन्तोषको ठूलो कारण थियो" (कोइराला, २०५० : ११९) । समाख्याताको यस किसिमको अभिव्यक्तिबाट समाख्याताको कृष्ण रायप्रतिको पक्षधरता प्रस्ट हुन्छ । उसले कृष्ण रायलाई सफल व्यक्तिका रूपमा चित्रण गरेको छ । सानोतिनो पुँजी पनि कमाएको, त्यसक्रममा मानिसहरूलाई दुःख नदिएको र उनका कोही वैरी नभएको भनेर यस समाख्याताले एक पक्षीय अभिव्यक्ति दिएको छ । कृष्ण रायको अति प्रशंसा गर्ने र उनलाई अजात शत्रु ठान्ने समाख्याताको दृष्टिकोण एकपक्षीय, अस्वाभाविक एवम् अतिरञ्जित किसिमको देखिन्छ । यसबाट समाख्याताको पक्षधरता प्रस्ट भएको छ । यसबाट प्रस्तुत कथाको समाख्याता कसैको प्रक्षपोषण गर्ने खालको रहेको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

विषयक्षेत्रको निर्धारण र पात्रचयनका रूपमा वाच्यत्व

समाख्यानमा कस्तो घटना वा विषयक्षेत्रको निर्धारण गर्ने र केकस्ता पात्रहरूको चयन गर्ने भन्ने कुरामा समाख्याताको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । समाख्याताले आवश्यकताअनुसार विषयक्षेत्र वा घटना र पात्रको निर्धारण, चयन र प्रतिबन्ध गर्दछ र यसबाट समाख्याताको वाच्यत्व निर्धारण गर्न सकिन्छ । कुनै विषयलाई जोड दिने, कुनै पात्रलाई चयन गर्ने वा प्रतिबन्ध गर्ने कार्यबाट समाख्याताको अभिवृत्ति वा दृष्टिकोण थाहा पाउन सकिन्छ । त्यसैले विषयक्षेत्रको निर्धारण र चयन पनि वाच्यत्व पहिचानको एउटा महत्त्वपूर्ण आधार हो ।

विवेच्य कथाको समाख्याताले व्यक्ति मनलाई कथाको विषयका रूपमा निर्धारण गरेको छ । यस कथामा खास गरी कथाका मुख्य पात्र कृष्ण रायको मनको विश्लेषण गरी कुनै सानो कुराले पनि व्यक्तिको मनमा कति ठूलो शङ्काको विजारेपण गरेर मानिसलाई चिन्ताग्रस्त बनाइदिन सक्छ भन्ने कुरालाई देखाएको छ । यसरी प्रस्तुत कथाको समाख्याता सामाजिक विषयभन्दा व्यक्तिको मनलाई उधिनेर देखाउन रुचि राख्ने खालको छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । मनोवैज्ञानिक विषयका कथामा प्रायः एक जना पात्रको मात्र मनभित्र डुबुल्की मार्ने उद्देश्य राखिएको हुन्छ । यस कथामा पनि प्रमुख पात्र कृष्ण रायको मात्र मनको विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैले यहाँ कृष्ण रायलाई मनोविश्लेषणात्मक पात्रका रूपमा चयन गर्ने क्रममा अरु पात्रहरूलाई प्रतिबन्ध गरिएको छ । यतिसम्म कि कथामा कृष्ण रायमै कथा केन्द्रित गर्ने क्रममा वास्तवमा उनीमाथि लट्ठी प्रहार गर्ने को थियो ? भन्ने विषयतर्फ कथा मौन छ । यस कथाको समाख्याताले कृष्ण रायको कहीं अति प्रशंसा पनि गरेको छ र कहीं उनको आलोचना पनि गरेको छ । समग्रमा हेर्दा यस कथाको समाख्याता कृष्ण रायको पक्षमा देखिएको छ र यो समाख्याता सामाजिक प्रतिष्ठा चाहने खालको भएको देखिन्छ ।

‘शत्रु’ कथामा सहभागी सङ्केन्द्रक र सङ्केन्द्रित सहभागी

समाख्यानमा सहभागी कथानक अभिव्यक्तिका माध्यम हुन् । सहभागीलाई समाख्यान रचनाको महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानिन्छ । कथासँग सहभागी जोडिएर आएका हुन्छन् । सहभागीलाई चरित्र वा पात्र पनि भन्ने गरिन्छ । सङ्केन्द्रण अध्ययनमा सहभागीको प्रकार्यपरक भूमिकाको खोजी गरिन्छ । सहभागीहरू कथामा कर्ता, द्रष्टा र भोक्ताका रूपमा रहेका हुन्छन् । ‘शत्रु’ कथामा आएका सहभागीहरूमध्ये कृष्ण राय प्रमुख पात्र हुन् । कथामा आएका अन्य पात्रहरूको भूमिका गौण छ । ती सूच्य रूपमा मात्र कथामा देखापरेका छन् । उमेरले ४५ वर्षका कृष्ण राय ‘शत्रु’ कथामा प्रमुख भूमिकामा देखापरेका छन् । उनको भूमिका कथामा कर्ता, द्रष्टा र भोक्ताका रूपमा रहेको छ । उनको भूमिका सुरुमा कर्ताका रूपमा रहेको छ भने विस्तारै त्यो भूमिका द्रष्टा र भोक्ताका रूपमा विकसित भएको छ । उनी दृष्टिकेन्द्र पात्र हुन् । यस कथाको समाख्याता सङ्केन्द्रकले आफ्नो अभिज्ञान वा दृष्टिकोणबाट कृष्ण रायको चरित्रलाई भित्रबाहिरबाट दृष्टि दिएको छ भने पात्र सङ्केन्द्रकका रूपमा स्वयम् कृष्ण रायको चरित्रमार्फत सूचनाहरूलाई अभिमुख गरिएको छ ।

विवेच्य कथामा आन्तरिक सङ्केन्द्रकका रूपमा कृष्ण रायले देखेको वा अनुभव गरेका आधारमा उनकै संज्ञानबाट प्रस्तुत भएका छन् । गाउँमा आफ्नो विशिष्ट पहिचान बनाउन सफल कृष्ण राय सम्पन्न र सुखी व्यक्तिका रूपमा चिनिन्छन् । धन, यश, इज्जत, प्रतिष्ठा, मानसम्मान आदि सबै कुराले सम्पन्न कृष्ण रायका सन्तान भने थिएनन् । सन्तानको अभावलाई पूर्ति गर्न उनले टाढाको भतिजोलाई पालेका थिए । समाजसेवाका क्षेत्रमा पनि ठूलो ख्याति कमाएका कृष्ण राय हतपत्त कसैलाई ऋण भने दिँदैनथे तर आपत्विपत्ता परेकालाई भने सहयोग गर्न पछि नपर्ने स्वभाव उनको देखिन्छ । यति हुँदा हुँदै पनि उनमा थुप्रै कमजोरीहरू देखिन्छन् । आफूलाई अजात शत्रु ठान्नु

उनको ठूलै भूल हो । यही कार्यले पछि उनलाई मानसिक रूपमा पीडित बनाएको छ । कृष्ण रायको यही प्रकार्यपरक भूमिकाबाट नै कथानकको आधार तयार भएको छ । उनी शङ्कालु स्वभावका पनि देखिन्छन् । एक दिन उनीमाथि लट्ठी प्रहार भएपछि उनको मानसिकता नै बिथोलिएको छ । कथामा उनकै दृष्टिविन्दुलाई सीमित पारी उनैले देखेका आधारमा सूचनाको अभिमुखीकरण गरिएको छ : “ मलाई कसले यसरी आक्रमण गर्‍यो होला ? ” तिनी विचार गर्न थाले । ‘यस जीवनमा मैले कसैलाई आफ्नो शत्रु बनाइँनँ, भगडा-फसादमा रहिँनँ ” । यसरी कथामा जीवनमा कसैलाई शत्रु नबनाउँदा पनि र भगडा-फसादमा नपर्दा पनि कृष्ण रायमाथि भएको लट्ठी प्रहारको घटनालाई उनको आफ्नै संज्ञानका आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

आफूलाई शत्रु रहित ठान्ने कृष्ण राय आफूमाथि लट्ठी प्रहार भएपछि असामान्य अवरस्थामा पुगी सम्पर्कमा आएका सबैलाई शत्रु देख्न पुग्छन् । भैँभगडा, मुद्दामामिला आदिमा सहभागी भई एउटाका पक्षमा फैसला गर्दा अर्को पक्ष असन्तुष्ट भई आफ्ना विरुद्धमा जान सक्छ भन्ने बुझ्न नसक्नु उनको चरित्रमा पाइने कमजोरी हो । कथामा उनको चरित्रलाई समाख्याता सङ्केन्द्रकले यसरी सङ्केन्द्रण गरेर प्रस्तुत गरेको छ : “कृष्ण रायको एउटा अत्यन्त नराम्रो बानी छ आफूलाई अकलुषित र दुर्गुणरहित भनी ठान्ने कृष्ण रायलाई आफ्नो एउटा ठूलो दोषको सम्झना भयो । समयसमयमा तिनी अर्कालाई आदेश र सल्लाह दिइरहन्छन् । नाहक कृष्ण राय यस दुर्गुणलाई गुण ठानेर अङ्कमाल गरिरहेका थिए” (कोइराला, २०५०, पृ.१२०) । यस साक्ष्यले कृष्ण रायको चरित्रमा पाइने कमजोरीलाई प्रस्ट पारेको छ । यही कमजोरीकै कारण सानो कुराले पनि उनको मानसिकतामा ठूलो असर पारेको छ ।

शत्रुता वा वैरभावका निम्ति ठूलो कारण चाहिँदैन, सानातिना मनमुटाव र तिक्ततामा नै यसको बीज लुकेको हुन्छ भन्ने शाश्वत पक्षलाई कृष्ण रायले बुझ्न सकेका छैनन् । अति शङ्कालु व्यवहार पनि राम्रो होइन । ‘शङ्काले लड्का जलाउँछ’ अनि त्यसको परिणाम भनै भयानक हुनसक्छ । उनले शङ्काकै भरमा सबैलाई शत्रु ठानेर अझ तिक्तता बढाउने काम गरेका छन् । कृष्ण रायका चेतन-अचेतन मनका बीच द्वन्द्व पाइन्छ । उनमा उच्चता ग्रन्थि तथा ऐश्वर्य ग्रन्थिको प्रबलता पनि पाइन्छ । साथै उनमा थुप्रै मानसिक संवेगहरू पनि उत्पन्न भएका छन् । मानसिक कमजोरीका कारण मनोरोगी बनेका कृष्ण रायको चरित्रले मानवीय स्वभाव र व्यक्तिगत कमजोरीहरूलाई उद्घाटन गर्दछ । यसरी प्रस्तुत कथामा कथाका मुख्य पात्र कृष्ण राय सङ्केन्द्रक चरित्रका रूपमा आएका छन् र उनकै दृष्टिकोणबाट घटनालाई नियाल्ने काम यस कथामा भएको छ । साथै उनकै चरित्र यस कथामा सङ्केन्द्रित भएको छ ।

‘शत्रु’ कथामा सङ्केन्द्रित विषय वा कथनीयता

सङ्केन्द्रणमा सङ्केन्द्रकसँगै सङ्केन्द्रित पक्ष पनि रहेको हुन्छ । सङ्केन्द्रक छ भने सङ्केन्द्रित हुनैपर्छ नत्र समाख्यान नै हुँदैन । समाख्यानको सङ्केन्द्रकले जे अभिमुखीकरण गर्छ त्यही सङ्केन्द्रीकृत हो (बल, सन् १९७७, पृ. ३३) । समाख्यानमा सङ्केन्द्रणको कर्ता सङ्केन्द्रक हुन्छ भने वस्तुचाहिँ सङ्केन्द्रित हुन्छ । समाख्यानमा सङ्केन्द्रित वस्तुका रूपमा पात्र, घटना, मनस्थिति, विचार, सन्दर्भ र परिवेश जस्ता कुराहरू आउँदछन् । रिम्मोन केनन (सन् १९८३) ले सङ्केन्द्रणले स्थान र समयका साथसाथै बौद्धिक, वैचारिक र भावनात्मक पक्षहरूलाई पनि समेट्दछ भन्ने विचार प्रस्तुत गरेकी छन् । वास्तवमा सङ्केन्द्रकको ज्ञान वा दृष्टिकोणबाट प्रतिबिम्बित समाख्यानात्मक सूचना नै सङ्केन्द्रित वस्तु हो । फेलन (सन् २००१) ले समाख्यानमा कसले अभिमुखीकरण गर्छ भन्दा पनि के अभिमुखीकरण हुन्छ भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् (पृ.५४) । यसले सङ्केन्द्रणमा सङ्केन्द्रित पक्षको स्थान महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दछ । समाख्यानमा सङ्केन्द्रित विषयलाई कथनीयताका रूपमा पनि चिनिन्छ । कथनीयता अङ्ग्रेजी ‘टेलिबिलिटी’ को नेपाली रूपान्तरण हो । समाख्यानमा भन्न खोजिएको खास कुरालाई कथनीयताका रूपमा बुझिन्छ । कथामा कुनै एक बिन्दु, शिक्षा, दृष्टिकोण वा रुचिकर अनुभव हुन्छ र त्यो नै कथनीयता हो । फ्लुडरनिक (सन् २००३) ले यस किसिमको विशिष्टतालाई उच्च तहको आनुभविकता जसले समाख्येय पाठको केन्द्रीय तत्त्वमाथि प्रकाश पार्दछ र यसलाई विकसनशील कथांशमा जोड्नसक्छ भनेकी छन् । जेरमी ब्रुनर (सन् १९९१) ले कथनीयता र आनुभविकतालाई समाख्यानको सारका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले समाख्यानमा मानव वा मानव जस्तै अभिवृत्ति र कार्यको व्याख्या हुने धारणा व्यक्त गर्दै कथनीयता यसमै अन्तर्निहित हुन्छ भनेका छन् ।

कथामा जुन अभिवृत्ति वा कार्यको उपस्थापन हुन्छ, त्यसबाट कुनै सार अभिव्यक्त हुन्छ । समाख्यातामा यस्तो सार नै कथनीयताको रूपमा रहन्छ । बरोनि (सन् २००७) ले कथनीयतालाई विशिष्ट घटना वा सन्दर्भको विशिष्ट अर्थका रूपमा प्रस्तुत गर्दै पाठकले पत्ता लगाउने महत्त्वपूर्ण प्राप्ति हो भनेका छन् । कथनीयता वा सारलाई कथाकारले कृतिका माध्यमबाट आफूले व्यक्त गर्न खोजेको विचार वा अभिप्रायका रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ । कुनै पनि कथाकृति पढिसकेपछि त्यसबाट पाठकले जुन भावार्थ वा अभिप्राय पाउँछ त्यही नै सारवस्तु हो (श्रेष्ठ, २०६६, पृ. १०) । यसबाट कथनीयता कथाको केन्द्रीय कथ्य हो र यो कथाकारको विशिष्ट अनुभवमा आधारित हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । कथामा विशिष्ट अनुभवमा आधारित समयातीत रहस्यलाई निश्चित समय र स्थानमा आधारित अनुभवका रूपमा स्थापित गरिन्छ । वास्तविक नभए पनि वास्तविक भए भैं समयबढ भए भैं स्थानातीत भएर पनि स्थान निर्दिष्ट भए भैं वास्तविक अनुभवका रूपमा आख्यानात्मक सन्दर्भ रहयो भने कथनीयता स्पष्ट हुन्छ (गौतम, २०७२, पृ.१) । कथामा कथनीयतालाई दुई किसिमले पहिचान गर्न सकिन्छ । यस अर्थमा कथनीयताका दुई प्रकारका परिदृश्य वा आधारभित्ति (ल्यान्डस्केप) हुन्छन् र ती हुन् : कार्य र चेतना (ब्रुनर, सन् १९८६, पृ. १३ - १४) ।

'शत्रु' कथामा मनोवैज्ञानिक विषय सङ्केन्द्रित भएको छ । यस कथामा व्यक्ति मनको चिरफार गर्दै मानवीय स्वभाव, कमजोरी, संवेग आदिको खोजी र तिनको विश्लेषण गरिएको छ र यही नै प्रस्तुत कथाको कथनीयता हो । यस कथामा कथाका मुख्य पात्र कृष्ण रायका माध्यमबाट विभिन्न मनोवैज्ञानिक पक्षहरूको उद्घाटन गरिएको छ । मानिसमा थुप्रै कमजोरीहरू हुन्छन् र ती कमजोरीहरूकै कारण व्यक्ति मानसिकता बिथोलिन गई मानिस असामान्य अवस्थामा पुगी मनरोगी हुन सक्छ भन्ने कुरालाई कृष्ण रायको चरित्रले राम्ररी चरितार्थ गरेको छ । शत्रु रहित ठान्ने मानवीय गम्भीर भूलका कारण आफूमाथि लट्ठी प्रहार हुँदा उनी अत्तालिन्छन् । उनको मानसिकता बिथोलिएर आफ्नो सम्पर्कमा आएका सबैलाई शत्रु ठान्नु पुग्छन् । यो प्रस्तुत कथाको कथनीयता हो । कथामा आएको यस्तो कथनीयता पात्रको चेतनाको तहबाट अभिव्यक्त भएको छ । कथामा अजात शत्रु कोही हुँदैन भन्दै निर्दोष कुरामा पनि विषालु साँप जस्तै वैरी बनाउने साधन लुकिरहेको हुन्छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारिएको छ । " ...शत्रुताको पनि कस्तो व्यापक सम्बन्ध रहेछ ? दुनियाँमा कोही पनि मित्र हुँदैनन्, सब शत्रु सबै वैरी नै हुन्छन् । कसले भन्छ अकारण नै कोही शत्रु हुँदैन, मानै अकारण कोही कसैको शत्रु हुँदैन, तर भगडाको निहुँ कति सजिलै पाइन्छ । कृष्ण रायले धेरैसँग सङ्गत गरेनन्, तर जतिसँग गरे सबैलाई तिनीसँग 'वाप वैर साँध्ने' कुनै न कुनै निहुँ दिए । "कस्तो अचम्म निर्दोष कुरामा पनि विषालु साँप जस्तो वैरी बनाउने साधन लुकिरहेको देखिन्छ" (कोइराला, २०५०, पृ.१२१) ! यसरी भगडाका निम्ति सानो निहुँ मात्र चाहिने हुनाले ससाना कुरामा पनि मानिस मानिसका बीच शत्रुता पैदा हुने कुराको सङ्केत गर्दै यस कथाले सबैलाई विश्वास गरेर आफू शत्रुमुक्त छु भन्ने ठान्नु मानिसको भ्रम हो भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारेको छ । यो पात्रका कार्य आधारभित्तिबाट प्रस्तुत छ । यसका साथै मानिसको अचेतन मनमा थुप्रै संवेग एवम् कुण्ठाहरू दबिएर रहेका हुन्छन् भन्दै तिनले उपयुक्त अवसर पाउने बित्तिकै बाह्य रूपमा प्रकट भएर मानिसलाई असामान्य व्यवहार गर्न उद्यत गराउँदछन् भन्ने कुरालाई पनि यस कथामा सङ्केन्द्रित चरित्र कृष्ण रायका माध्यमबाट प्रस्ट पारिएको छ ।

निष्कर्ष

'शत्रु' तृतीयपुरुष समाख्यान भएकाले यसमा समाख्याताले कथासंसारबाहिरै बसेर सर्वदर्शी ढङ्गले कथावाचन गरेको छ भने ऊ नै समाख्यानात्मक सङ्केन्द्रक पनि हो । यस समाख्याताभन्दा माथि अर्को कुनै साख्याता रहेको छैन र कथाभित्र सहभागीका रूपमा उसको भूमिका पनि छैन । यस कथाको समाख्याताले आफूलाई सकेसम्म लुकाएरै प्रस्तुत गरेको छ । उसले आफूलाई खुलाउन चाहेको छैन । यसबाट विवेच्य कथाको समाख्याता कथासम्बद्धताका आधारमा बहिर्निष्ठ समाख्याता, पात्रसम्बद्धताका आधारमा असंलग्न समाख्यता र खुलाइका आधारमा बन्द समाख्याता हो भन्ने प्रस्ट हुन्छ । यस कथाको समाख्याता बन्द प्रकारका हुँदाहुँदै पनि कथावाचन गर्ने क्रममा उसबारे केही न केही सूचना भने प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसमा समाख्याताको घटना, पात्र वा अवस्था र स्थितिप्रतिको दृष्टिकोण, पक्षधरता, विषयक्षेत्रको निर्धारण र पात्रचयनबाट समाख्यानात्मक वाच्यत्व पहिचान भएको

छ । यस कथाको समाख्याता सामाजिक प्रतिष्ठाको ख्याल गर्ने तथा सहभागीप्रति सहानुभूति राख्ने खालको भएको प्रष्ट हुन्छ । प्रस्तुत कथाको समाख्याताको लैङ्किकता छुट्टिँदैन र वाच्यत्व पनि प्रस्ट रूपमा आएको छैन त्यसैले समाख्याताको आवाज अलिक टाढाको जस्तो सुनिन्छ । यस कथामा समाख्याताले आफूलाई सन्दर्भ नबनाएकाले समाख्याताबारे धेरै सूचनाहरू प्राप्त गर्न सकिँदैन । प्रस्तुत कथामा कृष्ण राय प्रमुख सहभागीको भूमिकामा आएका छन् । उनको भूमिका कर्ता, द्रष्टा र भोक्ताका रूपमा रहेको छ र उनी सङ्केन्द्रक हुन् र सङ्केन्द्रित चरित्र पनि । सङ्केन्द्रकले उनलाई दृष्टिकेन्द्र बनाएर घटनाहरू प्रस्तुत गरेको छ । आफ्नै कमजोरी एवम् शङ्कालु स्वभावका कारण सानो घटनाले पनि उनको मानसिकतामा गम्भीर असर परेको छ । प्रस्तुत कथामा यही कुरा कथनीयताका रूपमा आएको छ । सामान्य कुराले पनि व्यक्तिमा शङ्काको बीजारोपण गरिदिन सक्छ र त्यसले उसलाई चिन्ताग्रस्त बनाई असामान्य अवस्थामा पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा यस कथाको कथनीयता वा सङ्केन्द्रित विषय हो । यसका साथै यही सन्दर्भबाट कथामा अजात शत्रु कोही हुँदैन भन्ने कुरालाई पुष्टि गरिएको छ र यो पनि प्रस्तुत कथाको कथनीयता हो । प्रस्तुत कथामा समाख्याता सङ्केन्द्रक र पात्र सङ्केन्द्रकमार्फत समाख्यानात्मक सूचनाहरू अर्थात् विषयलाई प्रभावकारी ढङ्गले सम्प्रेषण गरिएका कारण सङ्केन्द्रण व्यवस्थाका दृष्टिले यो कथा कलात्मक बनेको छ । कथामा बाह्य सङ्केन्द्रण विधिको प्रयोग गरी पात्रका क्रियाव्यापार, घटना एवम् विचारलाई अभिमुख गरिएको छ । यसबाट समाख्याता तथा पात्र सङ्केन्द्रकमार्फत विश्वसनीय ढङ्गले सूचनाहरू सम्प्रेषण गरी सङ्केन्द्रकका क्रियाव्यापारद्वारा यथार्थको भ्रम पैदा गर्ने र कथालाई सम्प्रेष्य, कलात्मक एवम् प्रभावकारी बनाउने सङ्केन्द्रणसम्बन्धी कला आख्यान रचनामा महत्त्वपूर्ण हुने सामान्यीकृत निष्कर्ष प्राप्त भएको छ । यसका साथै कथालाई सम्प्रेषणीय एवम् कलात्मक बनाउने सङ्केन्द्रणसम्बन्धी विशिष्ट कथाशिल्प कथाकार कोइरालामा रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- एबोट, पोर्टर एच. (सन् २००२), *द क्याम्ब्रिज इन्टरडक्सन टु न्यारेटिभ, क्याम्ब्रिज, न्युयोर्क* : रूटलेज ।
 कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०५०), *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा*, सम्पा. हरिप्रसाद शर्मा,
 काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
 गौतम, देवीप्रसाद (२०६९), 'समाख्यानात्मक वाच्यत्व', *प्राज्ञिक संसार*, १/६, चैत्र, पृ. १-८ ।
 गौतम, देवीप्रसाद (२०७१), 'आख्यानमा समाख्याता', *वाङ्मय*, १५/१५, वैशाख, पृ. १ ।
 च्याटमन, सेमुअर (सन् १९७८), *स्टोरी एन्ड डिस्कोर्स*, न्युयोर्क : कोर्नेल युनिभर्सिटी प्रेस ।
 जेने, जेर्ज (सन् १९८०), *न्यारेटिभ डिस्कोर्स : एन एस्से इन मेथड*, जेन.इ. लेविन, (अनु.), न्युयोर्क :
 कोर्नेल युनिभर्सिटी प्रेस, (सन् १९७२ मा मूल सामग्री प्रकाशित) ।
 फ्लुडर्निक, मोनिका (सन् २००३), *द इन्टरडक्सन अफ न्यारेटोलजी*, लन्डन एन्ड न्युयोर्क : राउटेज ।
 बल, मिकी (सन् १९९७), *न्यारेटोलजी*, दोस्रो संस्क., टोरन्टो : युनिभर्सिटी अफ टोरन्टो प्रेस ।

- बरोनि राफेल (सन् २००७), *ल टेन्सियोन न्यारेटिभ, सस्पेन्स, क्युरियोजिट सरप्राइज*, पेरिस : सेविल ।
- ब्रुनर, जेरेमी (सन् १९८६), *एक्वुअल माइन्डस्, पोसिबल वर्डस्, क्याम्ब्रिज* : हार्वर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।
- ब्रुनर, जेरेमी (सन् १९९१), *द न्यारेटिभ कन्सट्रक्सन अफ रियालिटी, क्रिटिकल इन्क्वाइरी १८, १- २१* ।
- यान, म्यानफ्रेड (सन् २०१७), *अ गाइड टु द थियरी अफ न्यारेटिभ, युनिभर्सिटी अफ कोलगेन* : इङ्लिस डिपार्टमेन्ट. <http://WWW.uni-koeln.de/~ameo/pppn.htm>.
- रायन, मेरी लाउरे (सन् १९९१), *पोसिबल वर्डस्, आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स एन्ड न्यारेटिभ थियोरी, इन्डियाना युनिभर्सिटी, ब्लुनिङ्टन एन्ड इन्डियाना पोलिस प्रेस* ।
- रिम्मोन केनन, स्लोमिथ (सन् १९८३), *न्यारेटिभ फिक्सन : कन्टेम्पोररी पोएटिक्स, लन्डन* : मेथ्युन ।
- लन्सेर, सुसान एस. (सन् १९८१), *द न्यारेटिभ एक्ट : पोइन्ट अफ भ्यू इन प्रोज फिक्सन, प्रिन्सटन* : प्रिन्सटन युनिभर्सिटी प्रेस ।
- लुइटेल्, गोविन्दप्रसाद (२०७३), "पारिजातका कथामा वाच्यत्व र कथनीयता", अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०५७), *नेपाली कथा (भाग-४)*, सम्पा., दोस्रो संस्क., ललिपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- हर्मन, डेभिड, जन एन्ड मेरी लाउरे रायन (सन् २००५), *रुटलग, इन्साइक्लोपिडिया अफ न्यारेटिभ थियोरी, मरफिड* ।